CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 854

Title Anumāna Çintāmaṇi

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 654. Subject: Nyāya.

Title: Anumāna Çintāmaṇi

Author: — Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10" by 4" Extent: 14 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: Ends abruptly.

श्रीगणेशायनमः

श्रीगोपालाय नमः ॥ प्रत्यक्षोपजीवकत्वात्प्रत्यक्षानंतरं बहुवादिसंमतत्वादुपमाना
त्प्रागनुमानं निरूप्यते ॥ तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिः तत्
करणमनुमानं । तच्च लिंगपरामर्शो न तु परामृश्यमानं लिंगमिति वक्ष्यते । अथानुमान
न प्रमाणं ॥ योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्या अभावनिश्चयेप्ययोग्योपाधिशंकया व्याप्ति
ग्रहासंभवात् । शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलंभाच्च । लोके धूमादिदर्शनानंत
रं वह्न्यादिव्यवहारश्च संभावनामात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमा
णमिति । न । अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्ये साधने हेतौ साधर्म्यस्यानुमानत्वात् एवं प्र
माणसाधर्म्यस्य संदिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्यक्षविषयत्वात् तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अनुमान
न प्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघातात् । अपि च । अनुमानाप्रामाण्ये प्रत्य

त्यं ता ३
क्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः । व्या
प्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते । ननु अनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः । न तावदव्यभिचरितत्वं । तद्धि न
साध्याभावववदवृत्तित्वं । साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं । साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभा
वासामानाधिकरण्यं । सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं । साध्यवदन्यावृत्तित्वं
वा । केवलान्वयिन्यभावात् । नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं । साध्यवैयधिकरण्यान
धिकरणत्वं वा तद्धि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं । तच्च तत्र किंचित्साध्यानधिकर
णाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धं । अपि च वाच्यत्वे ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायेन तया वाच्यत्वाभावो घटे वर्त
त इति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् । न चैवं घट एव व्यभिचारः
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः । न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो
घट इति चेत् । तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिस्तथा चाप्रसिद्धिः न प्रतियो
ग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः । संबंधिविशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् । किंच व्याप्तिविशि

ष्यकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेश्च ॥ ॥ गविशशशृंगाभावप्रतीतेरसिद्धेः शशशृंगं नास्तीति
वशशृंगाभावोऽर्थः ॥ अथ साध्यासमानाधिकरणत्वानधिकरणत्वे सति साध्याधिकरणत्वं व्या
प्तिः केवलान्वयिनि साध्यासमानाधिकरणत्वानधिकरणाकाशादेरप्रसिद्धमिति चेत्
न । साध्यासमानाधिकरणत्वं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं । साध्याधिकरणानधिकर
णत्वं वा । केवलान्वयिनि यत्किंचित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे वाव्याप्तेः । नापि स्वसमा
नाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वतीयवह्नेर्महानसीयधूमसमा
नाधिकरणात्यंताभावप्र[illegible]योगित्वात् । इयत्वादिरव्याप्यवृत्ति[illegible]व्या[illegible]पत्ते स्वा
वप्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वाऽभावविशेषणं । संयोगादौ साध्ये सत्वादेरनैकांतिक
त्वाभावप्रसंगात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरपरोऽत्यंताभावोऽस्ति । अधिकरणभेदेनाभाव
भेदाभावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः । मूले वृक्षः कपि
संयोगवा[illegible]ऽत्यबाधितप्रतीतेस्तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्वात् । न चैवं भेदाभेदः । अव

च्छेदकभेदेन तत्सत्वाभ्युपगमात् । साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्वस्येति ष
ष्ठ्यर्थं व्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् । साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् । वह्निमत्पर्वतस्य धूम
वन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च । विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपप
त्तौ सामान्याभावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधि
करण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं । साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वै
यधिकरण्याप्रसिद्धेः । महानसादौ समवायितया वह्नेर्वह्निमतो वात्यंताभावान्योन्याभाव
योः सत्वात् धूमादावपि तत्केवलत्वेनाभावाच्च । अथानौपाधिकः संबंधो व्याप्तिः । उपाधिश्च
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । व्यापकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वं ॥
त्पन्निवारे चावश्यमुपाधिः । प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं गो
त्वाश्वत्वयोरतथात्वात् । अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यसत्वाच्च । किंतु यस्याधिकरणाभाव
योः स्वरूपविशेषः संबंधः । तथा प्रतियोग्यनुयोगित्वमपि । अभावविरहात्मत्वं वेति चेत्

श्री·चिं

।नायत्किंचित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसा
धनाव्यापकधर्मस्यासिद्ध्यासिद्धिभ्यां निषेद्धुमशक्यः।यावत्साध्यव्यापकेऽप्रमेयत्वादौ साध
नाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेत्।न।व्यधि
करणत्वात्।यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यस्य साध्यस्य।यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य
साधनस्य तत्त्वं तदिति चेत्।न।सोपाधेरपि तथात्वात्·तथाहि।साधनस्य वह्नेरव्यापकं यद
वदार्द्रेन्धनं तत्सर्वमेकमव्यापकं साध्यधूमस्य।द्वितीये साध्यधूमस्याव्यापकमार्द्रेन्धनं तद्व्या
पकं महानसीयवह्नेः।नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तद्व्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वं।साध्याव्य
भिचारित्वस्यैव गमकत्वसंभवात्।तच्च दूषितं।नापि कार्त्स्न्येन संबंधो व्याप्तिरेकव्यक्तिके त
दभावात्।नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसंबंधस्य प्रत्येकं वह्न्यभावात्।अत एव न कार्त्स्न्येन साध्ये
न संबंधो व्याप्तिः।विषमव्याप्तेतदभावाच्च।न च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसंबंधः।साधनाश्रये
महानसादौ सकलप्रत्येकवह्न्याश्रितत्वाभावात्।नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधि २

श्रीतुलसीदास

करणं सामानाधिकरण्यं·यावत्तद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावद्धर्माधिकरणं।तच्चा
प्रसिद्धं।साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः।नापि स्वाभावि
कः संबंधः।स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादेश्चाव्याप्त्यतिव्याप्तेः।नाप्यविनाभावः केवलान्व
यिन्यभावात्।अथ संबंधमात्रं व्याप्तिः।व्यभिचारिसंबंधस्यापि केनचित्सह व्याप्तत्वात्।धूमादि
व्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति।तन्न।लिंगपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्ता
वे एतल्लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात्।न च संबंधमात्रं तथा तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः।नापि
व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं संबंधस्थानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्·केवलान्वयिनि केवला
न्वयिसाध्यसंबंधो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः।एतयोरनुमितिविशेषजन
कत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका।न चातिप्रसंगः।विशेषसामग्रीसहिताया एव सा
मान्यसामग्र्या जनकत्वनियमादिति केचित्·तदपि न।साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽस
त्वात्·वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात्।न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वह्निमतान्यते

श्री·विं

कंतथात्वात्सर्वत्र लक्षणेसाध्यत्वसाधनत्वतदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः।साध्य
त्वादिनिसिद्धिकमत्वंसिसा।धयिषाया विषयत्वं वा· महानसीयवह्नेतदभावात्।न च सामान्य
तो व्याप्त्यवगमोऽस्येव परस्पराश्रयमन्यथा दूषणेनाऽसाध्यकतासाधयेदितिवाच्यं।स्वार्थानुमाने
प्रयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणंविना·कैश्चायामप्रवेशादिति॥ ॥अत्रोच्यते।प्रतियोगिसमान।
धिकरणायत्समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नंयन्न भवति तेन समं
तस्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिः।अन्यनिष्ठवह्नेर्धूमवत्पर्वतवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगित्वेपितत्प्र
तियोगितानवच्छेदकत्वेनावच्छिद्यते धूमवतिवह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः।सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि
कस्याभावःस्य गेवा।अन्यथासकलप्रसिद्धरूपवदन्यत्वेवावृत्तेर्वायोरूपनवावायूरूपवान्नेवे
तिसंशयोनस्यात्।विशेषाभावकूटस्यनिश्चितत्वात्।पदा·प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमाना
धिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनोसामानाधिकरण्यं।यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियो
गिपदन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा·स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियो

नावेप्रसिद्ध[illegible]त्वे४

गाभावःप्रतियो४

गियदकेत्वं वा।अन्यवृत्तिवृत्तित्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यंताभावान्योन्याभावप्रतियोगि
त्वात्।व्यधिकरणवह्निधूमयोर्नव्याप्तिः।किंतु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना।न चैवं धूमसा
मान्येनव्याप्तिरिति वाच्यं।सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्यव्याप्यत्वात्।धूमस्य वह्निवह्निस्तद्व्याप्य एव
युगपदुत्पन्नविनष्टयोरव्याप्तिरेव।कर्मणोश्चसंयोगेनसमानाधिकरणः।यद्वा·प्रतियोगिवैयधि
करणावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यंताभावेविशेषणं·कर्मत्वावच्छिन्नसंयोगात्यंताभावस्य प्रतियोगिवै
यधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव।न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं।अनेदृशस्यावादिना
प्रतिज्ञानात्।व्याप्यव्यापकभावाभानेपि वस्तुतस्तथात्वेनाज्ञायमानस्य संबंधत्वेनैव
भासमानस्यपक्षधर्मित्वात्·न चैवमननुगमोदोषाय।कस्यकाव्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात्
अथ।धूमवतिवह्निभेदेनस्तोधूमवान्नवह्निमद्भेदोनभवतीतिप्रतीतेः।व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगि
ताकोवह्निवह्निमतोरन्योन्याभावोधूमवतिविद्यतेइतिकथमेतल्लक्षणंइतिचेत्।न
तादृशाभावानभ्युपगमात्।अनभ्युपगमेवा तत्रतदुभयप्रतियोगिनवह्निवह्निमतोर्वा।अथवा

नोपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका । वह्निमन्न्यत्वप्र
तियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत्तेन सामानाधिकरण्यं न स्यैव सोपाधिः । न त्र साधनसमा
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनउपाधेरिन्द्रियनवत्वादिर्यो त्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सा
मानाधिकरण्याभावात् । उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् । एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसामाना
धिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते । यद्वा यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितत्प्रतियो
गिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तदेवानौपाधिकत्वं । सोपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभा
वाप्रतियोगिनउपाधेर्यात्यन्ताभावस्तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यं उपाधेः साधनाव्यापकत्वात्
यद्वा यत्संबन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथाहि धूमस्य वह्निसंबन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं
धूममात्रस्य वह्निसंबन्धित्वात् । वह्नेस्तु धूमसंबन्धेनावच्छिन्नत्वमवच्छेदकं । धूमासंबन्धिनिगतत्वात्
नेत्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथा दर्शनात् । किंतु वह्न्याद्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसंबन्धिताव
च्छेदकं तादृशं च व्याप्यमेव । अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यं । वह्नि ५

सामानाधिकरण्यं स्विधूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते । सोपाधि तु उपाधिना । अत एव साधनतावच्छेदके भिन्नेन साध
नत्वाभिमते साध्यसंबन्धो वच्छिद्यते । स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति । अत एव तत्र साध
नाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वलक्षणं धकं वा व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभा
वयोर्विरोधेनावच्छेदकं विना तदुभयसंबन्धाभावादवश्यं साध्यसंबन्धितावच्छेदकमस्तीति तदेव च साधनावच्छि
न्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः । अत एव व्यभिचारे वावश्यमुपाधिरिति संगच्छते । अन्य
था व्यभिचारादेर्वा गमकत्वे व्यभिचारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् ॥ अत एव च तस्य साध्यसंब
न्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा व्याप्तिः साधनत्वाभिमते वकास्तीति स्फटिके जपाकुसुमवदुपाधिरसा
वुच्यते । लक्षणं च साध्यसाधनसंबन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं । विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपद
वाच्यः । प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभिचारोन्नायक
त्वमेवोपाधित्वं । अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोरप्युपाधितापत्तेरिति ॥ सेयं व्याप्तिर्न भूयोद
र्शनगम्या । दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात् । आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् । न च ताव
द्दर्शनजन्याः संस्कारा इन्द्रियसंबन्धा व्याप्तिधीहेतवः प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्यनपात्वकल्पनादिति । वा

धं । समानविषयेस्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुः । अतः एकपंसहचारविषयसंस्कारेण
व्याप्तिज्ञानजन्येन । अन्यथातिप्रसंगः । किं च सकृद्भूयोदर्शने भूयःसु स्थानेषु दर्शनं भूयांसि
वा दर्शनानि न तथा एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वद्रव्यत्वयोश्च व्याप्तिग्रहात् । एकत्रैव धारावाहिकतत्प्रस
संगात् । भूयस्त्वस्य त्रित्वचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेपि व्य
भिचारग्रहात् । न च सहचारस्तथेति चेत् तर्हि सहचारदर्शनं व्यभिचारादर्शनसहकृतं । स एव व्याप्ति-
ग्राहकोस्त्वावश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन । न च तेन विना तर्क एव नावतरति । प्रथमदर्शनेपि व्यु
त्पन्नस्य तर्कसंभवात् । न चैवमेवास्तु तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात् । जात
मात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनानुमितिजनकं व्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातो नानवस्थेति चेत् । न
हि व्यभिचाराशंकापि न व्याप्तिग्रहहेतुः । न च तद्धेत्ववतारजातिरस्ति । सामान्यप्रत्यासत्त्या
सर्वोपसंहारादविनाभावग्रहः । सामान्यरूपता च न सहचारदर्शनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति
चेत् । न । सामान्यस्यापि हि प्रत्यासत्तित्वे क्लृप्तत्वात् । न तु सामान्यतया ज्ञातस्यैतदनभ्युपगमाच्च ।

विस्साध्याव्यापकत्वज्ञानेन कस्यचित्साधनव्यापकत्वज्ञानेन स्यात् २
न च काकतालीयत्वादिशंकाव्युदासार्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यं द्विती
यादिदर्शनेपि शंकानिवृत्तेरवस्थानात् । नन्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः । तच्च
कालत्रयावस्थितघटादीनामुपाधित्वशंकानिरासकस्य च भूयोदर्शनं विना न
न वृत्तीति चेत् । न । अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनत्वेनानवस्थानात् । अ
प्यसाध्यसाधनसहचरितधर्मान्तराणामनुपाधित्वसंशये व्याप्तिग्रहो न भ
वतीत्यतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयोदर्शनाधीनं साध्याव्यापकत्वज्ञाने सतीति
न तत्र भूयोदर्शनापेक्षा । अत एव यावतां भूयोदर्शनेन तन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनं
हेतुरिति निवारस्तस्याः नियमो न वाननुगमः । यद्यपि चान्यस्य साध्याव्यापकत्वे
साधनाव्यापकत्वसंशयो नान्यस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकः । तथापि तत्संदिहित

व्यभिचारसंशयः प्रतिबंधक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न। अयोगोपाधिसं
शयस्य तथाप्यनुच्छेदात्। स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्युक्तं। अपि च
भूयोदर्शनाहितसंस्कारेण वह्निरिंद्रियसहकारी। तद्व्यापारं विनापि सहचारादि
ज्ञानवतो व्याप्तिग्रहात्। नापि मनसः उद्बुद्धादिवद्भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य त
ज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणांतरतापत्तेः। तस्मात् विशेषात् सहचारदर्शने [illegible] ग
म्यासा। तथा निरुपाध्यभावो व्याप्तिः। अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसंबंधो
वा। स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वा। तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना ने
वाधिकस्तत्त्वबोधोऽस्ति। न च सति योगिज्ञानमधिकरणादिज्ञाने अनन्वयेनो
पाधिज्ञानं विना तन्न स्यात्। एवमनुपाध्यभावो विच्छिन्नज्ञानमवशिष्यते उपा १

संबंध २

प्रतियोगिज्ञानं

तद ४

व्यतावद्व्यवहारस्तु तद्रूपमपेक्षते। दीर्घत्वव्यवहार इवावधिज्ञानं। न चैवं रास
भसंबंधतुल्यवह्निधूमसंबंधज्ञानादेव अनुमितिः स्यादिति वाच्यं उपाधिस्मरणे
सत्युपाधिविशिष्टेतरसकलतद्रूपमलंमकसमवधाने चोपाध्यनुपलंभसहितस्य
केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् [illegible] व्यवहारहेतुत्वाच्च। नन्वेवं प्रथमद
र्शनादेव व्याप्तिनिश्चयः विशेषदर्शने सति रासभादिसंशयवत्तत्संशयो न स्यादि
ति चेत् न। व्याप्तिज्ञानानंतरं किं विद्यमानस्योपाधिर्मया नोपाधित्वेन ज्ञात इति श
कयागृहीतव्याप्तावपि संशयः। अतस्तत्र भूयोदर्शनादिनावोपाधिनिरासद्वा
रा व्याप्यत्वाशंकापनीयते। यद्वा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः यथा घट
ज्ञाने सति तत्प्रामाण्यसंशयात्तत्संशयः। न त्वत्र संशयान्तरोधेन तत्रैव
ज्ञानमेवनष्टमिति कल्प्यते। न चैवमप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वान्तस्य केवलाधि

करणादिरूपस्य प्रथमदर्शनेनानिश्चितत्वाद्व्याप्तिग्रहात् कांतरस्याभावाच्चापरिशे
षेण सहचरदर्शनस्य तत्र ज्ञातत्वात् तन्निश्चये प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः। न चै
वं रासभेपि प्रथमं व्याप्तिनिश्चयः स्यादिति वाच्यं तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञानेवि
षयस्य हेतुत्वादिति। कुविदंसंसर्गाग्रहात् तद्व्यवहारे दोषमाहात्म्यात्। न चात्रापि त
थ्या आरोपे सति निमित्तानुसरणं तत्तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्। किंतु
साधनवन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योन्याभावा
प्रतियोगि साध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिः। तत्र प्रथममपि योग्यत्वात्प्रत्यक्षेण धूमवह्निसंबंधान्नभवे
न प्रथममवगतमेव। महानसे यो त्यंताभावो न्योन्याभावो वावगतस्तत्प्रतियोगी न वह्नि
र्न वा वह्निमानित्यनुतवातारासनेतथ्यावगमेप्यन्येसवाध्यते। तन्न। एवं तत्र दर्शितत्वे धूम ८
योरेव व्याप्तिः स्यान्न तु धूमत्वव्याप्ति। त्वावच्छेदेन न तत्तद्ग्रहमानोपयोगि। वह्नित्वं वह्निमत्त्व

वानप्रतियोगितावच्छेदकमिति तु प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेव। नैवं। प्रकृतसाध्यव्या
पकीभूतसाधनाव्यापकोवा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्यसंबंधितावच्छेदकं
विशेषणं वा उपाधिः। अन्यथापि नन्तदभावो व्याप्तिः। सिद्धासिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः
। किंतु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं अनौपाधिकत्वं तस्य च प्रथ
मे ज्ञातुमशक्यत्वात्। किं च वस्तुगत्या न व्याप्तिज्ञानं हेतुः। किंतु व्याप्तित्वेन तच्चोपाध्यभाव
त्वं न चोपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं संभवति। विशेषणज्ञानं साध्यत्वादिविशिष्ट
ज्ञानस्य। न चैवं नियमतः प्रथममनुपाधिधीरस्ति। पक्षे प्रतियोगिज्ञानं व्य
वहारे हेतुर्नाभावज्ञाने इति। अस्तु तावदेवं तथापि तदभावो मा भूद्व्यवहा
रि उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेवोपाधिज्ञानं विनापि न चैवं वस्तुतस्तु

श्री वि
७

विशेषादर्शनेन सहचारादिसाधारणधर्मदर्शिना व्यभिचारसंशयात्प्रथ
मदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः। अथ व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचारनिश्चयप्र
तिबंधकः। ऽग्राह्यसंशयस्य तन्निश्चयाप्रतिबंधकत्वात्। अन्यथा संशयानंत
रं क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेत्। न व्यभिचारसंशयः प्रतिबंधक इति न ब्रूमः किंतु वि
शेषादर्शने सति सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनात्संशयः स्यान्न तु संशयसामग्री
तो निश्चय इति॥ किं च यत्र सामग्री प्रतिबंधिका यत्र विशेषादर्शने तत्र तर्कीरपीति व्यभि
चारसंशयोपि प्रतिबंधकः। एवं द्वयोर्दर्शनमपि संशायकं तत् कोस्त्वनवस्था दूषितमेवेति
कथं व्याप्तिग्रह इति॥ ॥ अत्रोच्यते॥ ॥ व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं स

हचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं। ज्ञानं निश्चयः शंका च। सा च क्वचिदुपाधिसंदेहात् क्वचि
द्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात्। तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्का
त् क्वचित्स्वतःसिद्ध एव। तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेनानवस्थेति चेत्। न। यावदाशंकं तर्का
नुसरणात्। यत्र च व्याघातेन शंकैव नावतरति तत्र तर्कं विना व्याप्तिग्रहः
। तथा हि। धूमो यदि वह्निसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यात्
। नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽवह्नेरेव न दिष्यति क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यत्यहेतु
क एवोत्पत्स्यत इति शंका स्यात् तत्र सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातः। यदि हि गृहीतान्वय
व्यतिरेकहेतुं विना कार्योत्पत्तिं शंकेत तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थमन्नं
स्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्यात्। तेन विनापि तत्सं

अ॰ वि॰

१० भावात्। तस्मात्तदुपादानमेव तादृशशंकाप्रतिबंधकं। शंकायां नानियतोपा
दानं नियतोपादाने च न शंका। तदिदमुक्तं। तदेवाशंक्यते यस्मिन्नाशंक्यमाने स्वक्रि
याव्याघातो न भवतीति। न हि संभवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपा
ददीत तत्कारणं तन्नेत्याशंकेत चेति। एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थानानियमः
नियमश्च व्याप्तिरिति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तं। स्वक्रियाया एव शंकाप्रतिबंधकत्वात्
अत एव व्याघातो यदि शंकास्ति न चेच्छंका ततस्तरां। व्याघातावधिराशंका तर्कः शं
कावधिः कुत इति खंडनमप्यपास्तं। न हि व्याघातः शंकाश्रितः किंतु स्वक्रियैव शंका
प्रतिबंधिकेति। न वा विशेषदर्शनात् क्वचिच्छंकानिवृत्तिरेव स्यात्। न चैवं तादृशतर्कावतारो
भूयोदर्शनं विनेति तत्र भूयोदर्शनादरः। न तु सत्त्वत एव प्रयोजकः। अत एव न तत्सहितसत्का १०

अ॰ वि॰

रोमानांतरं। तर्कस्याप्रमात्वात्। तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः। तदभावेपि शब्दानु
मानाभ्यां व्याप्तिग्रहात्। न तु सहचारदर्शनं [illegible] व्यभिचारादर्शनं व्यभिचारशंका
विरहसहकृतं तर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारि साधारणमिति न ततोपि व्याप्तिनिश्चय इति
चेन्न। स्वरूपसत एव तर्कपरिवेश व्याप्तिग्राहकत्वात्। स तर्को व्याप्तिप्रमात्वाभा
सात्त्वाद्भ्रमः। विशेषदर्शनसत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव। अपरे तु यत्र
तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कांतरापेक्षा। यत्र तु व्याप्तिस्मरणे हेतुस्तत्र न
तर्कांतरापेक्षेति नानवस्था। अस्ति च ज्ञातमात्रेण निष्पादनतानुमितिहेतुव्या

५

प्तिस्मरणं। तदानीं व्याप्त्यनुमानुकाभावात्। न मूलानुभवमूलाचाग्रे व्याप्तिस्म
रणापन्नं यन्नेति। यत्त्वनादिसिद्धकार्यकारणभावविनोधाद्विमूलाः केचित्तर्काः
इति। तन्न। तत्रप्रमाणानुमानोऽनुमान एव पर्यवसानात्। न च व्याप्तिग्रहान्यथा
नुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकल्पनानं अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात्
अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रहः एवं तदधीनो व्याप्तिग्रह इति
तदपि न। तर्कस्याप्रमाणत्वात्। व्यभिचारशंकानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसह
कारी स इति चेत् न। अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याप्तिग्रहे घटशंकाविर ११
हस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात्। यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानु

कथाया

पलंभादनवग्रहोऽयोग्यानां तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसा
धनादनवग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति। तन्नुच्छं। अनुमानेन तत्
साधनेऽनवस्थानात्। प्रमाणान्तरस्याभावात्। ये च अनुकूलतर्कं वि
नैव सहचारदर्शनादिमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदंति। तेषां पक्षेतरत्वस्य सा
ध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। अनुमा
नमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत्। भ्रांतोसि। नहि वय
मुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे। किंतु साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकान्प
क्षे साध्यव्यावर्त्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वक्तव्यत्वात्

अ·वि अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायीजनकत्वादि
त्यप्रयोजकत्वादसाधकं। तत्र व्याप्तस्यापि तद्धर्मत्वे किमप्रयोजकत्वं नाम।
तस्मात्पक्षे बाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति। उक्त
व्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भव्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवादतो नाननुगमः
अनौपाधिकत्वं तु तल्लक्षणं न। नन्वेवमुपाधेरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचा
रवद्धेत्वाभासान्तरं स्यात्। न व्याप्यत्वाभावत्वे नासिद्धिरिति चेन्न। तज्ज्ञानमु
पजीव्यमपि न स्वतो दूषकं। न ह्यन्यस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनाव्या
पकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबंधकमतिप्रसक्तेः। व्यभिचा १२

रज्ञानस्य हेतुत्वात्तद्दोषस्तथा। न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरि
त्युक्तं। तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूषकः। एवं च परमुखनिरीक्षका
यासिद्धसाधकेनैव नैष पृथक्। न चैवम् व्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचार
स्य तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यं। साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचा
रस्तदभावश्च नाव्यभिचारः केवलान्वयिन्यभावात्। किं तु स्वसमानाधि
करणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं। न चानयोः पर
स्परविरहरूपत्वमिति॥ व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सक
लधूमादिविषयः कथमन्यथा पर्वतीयधूमव्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिः
सा चेन्द्रियसंबन्धविशेषणतावदतिरिक्तैव वा। तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदि

द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदंति। तदपरे न मन्य
न्ते। तथाहि। धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञा
यते। ततः स्मृता सा तृतीयलिंगपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते। ततोऽनु
मितिः। तदनभ्युपगमेपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभ
वस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन प
क्षवृत्तिधूमज्ञानादेवानुमितिः। व्याप्त्यनुभववत् स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामे
कप्रकारत्वेनानुमितिहेतुत्वात्। वावादिपदेषु वंशात्यनुभववत् स्मरणवाक्यार्था
नुभवानामेकप्रकारत्वेन हेतुहेतुमद्भावद्रत्यग्रे वक्ष्यते। तत्र योग्यतादिवशादत्रैव 13

व्यक्तित्वाभोनुमानेतु पक्षधर्मताबलात्। धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो न तु सर्वो
धूमो वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः। वह्निमानित्यनुमितिर्विशे
षणज्ञानसाध्याविशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निमानार्थं। तत्काल्पनेऽधू
मेपि तथा क्वचिद्धूमस्यापि व्यापकत्वादिति चेत्। न। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञा
ने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्। तद्भेदेनैव।
न विशेषणज्ञानमपि तथा गौरवात्। गौरयमिति विशिष्टज्ञानेपि युगपद्वि
शेषणविशेष्यसन्निकर्ष एव कारणं। न तु निर्विकल्पकं मानाभावात्॥
विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेत्। न। दृष्टांताभावात्। दंडीपुरुष इत्यत्र विशेष

...षणेजन्यत्वानभ्युपगमात्। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्। अपि च। प्रमेयत्वेन
सर्वं परिच्छिंदन् सर्वज्ञः स्यात्। तथा च परकीयज्ञानविषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात्॥ तस्य
स प्रमेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात्। प्रमेयत्वेन घटत्वं जानात्येव घटत्वं तस्य न जा स
नातीति चेत्। तत्किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात्। सकलघटवृत्तिधर्म
स्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासंभवात्॥ ॥उच्यते॥ ॥यदि सामान्यलक्षणा
नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात्॥ प्रसिद्धधू
मे वह्निसंबंधावगमात्। कालांतरीयदेशांतरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञा